

MARIA IBARS

L'ÚLTIM SERF

A L'OMBRA DEL MONTGÓ

INTRODUCCIÓ I EDICIÓ

CARLES MULET

Diputació
de València

Àrea de
Cultura

institució
alfons
el magnànim

BIBLIOTECA D'AUTORS VALENCIANS — 72

VALÈNCIA, 2024

Col·lecció fundada per

JOAN FUSTER

Dirigida per

VICENT J. ESCARTÍ

Edició composta amb els tipus Optima Bold i Le Griffe StD per a la coberta, i Caslon 540 LT StD per a l'interior, impresa sobre paper Biblioprint extra blanc de 60 g/m²

Primera edició: 1993

Segona edició: juny 2024

© 2024, hereus Maria Ibars Ibars

© 2024, de l'edició i introducció, Carles Mulet

© 2024, d'aquesta edició:

Institució Alfons el Magnànim

Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació

Diputació de València

Corona, 36 — 46003 València

Telèfon: +34 963 883 169

magnanim@dival.es

www.alfonselmagnanim.net

Acadèmia Valenciana de la Llengua

Av. de la Constitució, 284

46019 València

www.avl.gva.es

ISBN: 978-84-1156-037-5 (Alfons el Magnànim)

978-84-482-6978-4 (AVL)

DL: V-2184-2024

Coberta creada per ARTS GRÀFIQUES SOLER

Disseny de la col·lecció: FÈLIX BELLA

Il·lustració de les guardes: Maria Ibars
(ca. 1950, fons família Ibars).

Maquetació: Logik Graphic

Impressió: Imprés Puchades

SUMARI

Nota preliminar a l'edició de 2024,
per Carles Mulet 9

INTRODUCCIÓ, *per Carles Mulet* 23

1. Vida i obra de Maria Ibars 25
2. Abast i significació de la seua obra 32
3. Un acostament a L'ÚLTIM SERF 42

L'ÚLTIM SERF 53

- A manera de pròleg 55
- I. El manament 57
- II. Un magatzem 67
- III. Traüll 79
- IV. Elles 85
- V. Mare? Fembra només 95
- VI. Tota una dona 101
- VII. La maga 107
- VIII. Arriba el progrés 113
- IX. Elles, una altra vegada 121
- X. Una senyora de fi de segle 133
- XI. Del cel a l'infern 139
- XII. El Dolç 147
- XIII. Un altre esbargiment 165
- XIV. L'últim serf 175
- XV. Dels quatre vents 189
- XVI. Com s'inicia i remata una calúmnia 201
- XVII. Apagament 213
- XVIII. Desarrelament 225
- XIX. Fins la fi 233
- XX. Enllà 241

La publicació en 1993 de *L'ÚLTIM SERF* en la col·lecció «Biblioteca d'Autors Valencians» d'Edicions Alfons el Magnànim-IVEI va constituir una fita essencial en l'impuls del coneixement, la recuperació i la valoració de l'escriptora Maria Ibars. Això s'esdevenia en el context de l'organització i desenvolupament de l'any commemoratiu del centenari del naixement de Maria Ibars (1892-1965), després de gairebé trenta anys de la seua mort —que coincideix, precisament, amb la publicació d'aquesta darrera novel·la— i a partir d'alguns acostaments preliminars a la creació ibarsiana per part d'estudiosos lligats a la revista de literatura *L'Aiguadolç* i a l'Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta (IECMA).¹

Aquella commemoració va suposar un esdeveniment de primera magnitud, ja que va comptar amb la vinculació de nombroses institucions, principalment de l'Ajuntament de Dénia, que va permetre —atés que, com ja hem vist al pròleg d'aquella primera edició, la pràctica totalitat de l'activitat cultural i literària de la nostra escriptora es va desenvolupar durant els anys difícils de la postguerra, i tant la seua projecció pública i literària com la documentació i els estudis sobre la seua obra van ser ben minsos— que per primera

¹ Tomàs Llopis, Antoni Prats, Joan Ivars, Carles Mulet...

vegada, especialment a Dénia i a la Marina Alta, la nostra escriptora tingués un reconeixement important que la situés en l'ordre del dia literari, amb la realització d'un ampli i divers programa d'activitats destinats a la divulgació de la seua obra i de la seua figura. Al mateix temps, es va dur a terme la reedició d'una bona part dels seus llibres i la publicació d'un conjunt de treballs, articles i ressenyes que ens forniren per primera vegada d'un marc crític i valoratiu prou complet i rigorós, que s'ha mantingut de fet, tot i les noves aportacions o matisacions parcials, plenament vigent fins avui.

A partir del centenari hom pot dir que la figura de Maria Ibars ha estat, fins avui, un referent literari i cultural permanent, sobretot a Dénia i la comarca, però també s'ha avançat en la reivindicació, coneixement i divulgació de l'obra en l'àmbit de país,² així com en la seua valoració crítica, amb la realització d'activitats de reconeixement i divulgació, i la publicació d'alguns estudis de certa rellevància. També, aprofitant l'esperó d'algunes fites temporals, es programen i realitzen un seguit d'actes per fomentar la projecció pública i la valoració de la nostra escriptora, com:

- Curs 1996-1997, iniciativa d'atorgar el nom de la nostra escriptora a un dels instituts històrics de Dénia.

- 2005, la Fundació Baleària reprén el projecte iniciat amb motiu del centenari d'amollonar el passeig coster de les Rotes amb estrofes extretes de *Poemes de Penyamar*, com una activitat integra-

² Cal destacar, en aquest sentit, l'activitat realitzada a la Font de la Figuera.

da dins el cicle poètic «Un mar de paraules» del programa cultural Terres de Retrobament.

- Curs 2014-2015, se celebra el cinquantenari de la mort de Maria Ibars, *Maria Ibars. La seua obra pren vida*,³ amb una programació diversa, que va, a tall d'exemple, des del nomenament de l'escriptora com a filla adoptiva de la ciutat⁴ fins al desenvolupament d'uns *Itineraris literaris per la vida i l'obra de Maria Ibars*, un conjunt de rutes elaborades per Antoni Prats i editades per l'IECMA, amb la col·laboració i patrocini de l'Ajuntament de Dénia.

Quant al coneixement d'aspectes estrictament biogràfics, aquests anys ens han permés de conèixer-ne alguns elements significatius com, per exemple, els testimonis que narren el problema que Maria Ibars, ja cap al final de la seua estada a la Font de la Figuera, hagué d'enfrontar en ser denunciada per impartir classes particulars a casa seua a xics joves que es preparaven per a carters, ja que, en aquells temps, les mestres no podien fer classes a alumnat masculí; a més d'algunes concrecions sobre la seua precària salut (patiment de diabetis...), o la localització de la casa on va viure durant la infantesa, avui ja desapareguda, que es trobava adjacent al magatzem dels Arguimbau, del qual el seu pare n'era l'encarregat.

3 A iniciativa de l'IES Maria Ibars, comptava amb la col·laboració de l'Ajuntament de Dénia, l'IECMA, la MACMA, la Fundació Baleària, i la Ruta dels Riurais de la Marina Alta.

4 L'expedient fou iniciat ja a finals del mateix mes de novembre i va ser aprovat per unanimitat en el plenari de l'Ajuntament de Dénia el 25 de febrer de 2016.

Pel que fa a l'obra literària, cal destacar que recentment s'ha trobat el misteri vicentí *La conversió dels jueus* que, escrit conjuntament amb Sofia Salvador, s'havia considerat il·localitzable. D'altra banda, cal ressenyar que s'ha mantingut una tasca prou regular, pel que fa a l'estudi i divulgació de l'obra ibarsiana; al costat del grup d'investigació inicial de què ja hem parlat,⁵ format al voltant de l'IECMA, ara s'hi han afegit altres estudiosos i investigadors.⁶

D'altra banda, també s'hi desenvolupen diverses iniciatives destinades a commemorar i divulgar l'obra de la nostra escriptora, com la seua inclusió en antologies i obres generals d'estudi sobre la postguerra. Aquesta tasca abraça tant la faceta d'escriptora de Maria Ibars com la de mestra, i es desenvolupa mitjançant l'elaboració i publicació de treballs⁷ (centrats en l'escriptora, o bé més amplis) i/o la participació en:

- *1es Jornades Pedagògiques Maria Ibars* (curs 1996-1997) organitzades per l'IES Maria Ibars, sota la direcció de Pepa Ribes i coordinades pel departament de valencià.

- *Curs de llengua i literatura de la Marina Alta* (2008) coordinat pel professor Emili Casanova.⁸

5 Ibidem nota 1.

6 Com Maria Luisa Villanueva, Maria Lacueva, Teresa Ballester, Rosa Seser, Xaro Cabrera, Emili Casanova, Gabriel García Frasquet...

7 Vegeu la bibliografia que s'hi adjunta.

8 A més del mateix coordinador, Vicent Beltran i Vicent Josep Escartí, hi intervingueren Tomàs Llopis, amb una ponència sobre la narrativa de Maria Ibars, i Antoni Prats amb una altra sobre la poesia de Maria Ibars.

- II Jornades Pedagògiques «*Maria Ibars: mestra i escriptora*»⁹ (curs 2014-2015), dins els actes del cinquantenari de la mort de Maria Ibars.

- IX Jornada de Literatura, Territori i Educació 2022, organitzada a Dénia per la Xarxa d'Innovació Educativa Geografies Literàries i la Universitat de València.¹⁰

A un altre nivell, es despleguen activitats destinades a incorporar la figura de Maria Ibars en obres generals¹¹ sobre la literatura de postguerra i l'època moderna al País Valencià; en antologies —com *Eròtiques i despentinades. Un recorregut de cent anys per la poesia catalana amb veu de dona*,¹² a cura d'Encarna Sant-Celoni—; en repertoris bibliogràfics digitals —com *escriptors.cat*¹³ o el *Diccionari biogràfic de dones*;¹⁴ musicació i enregistrament de poemes ibarsians¹⁵ i elaboració de vídeos i material audiovisual sobre l'autora...¹⁶

9 La trobada educativa va ser organitzada per l'IES Maria Ibars i el CEFIRE d'Alacant i va comptar amb la col·laboració de l'Ajuntament i de la UNED de Dénia. El cartell anunciador, d'Alexandra Patrícia Baldur, va ser escollit mitjançant un concurs on van participar els centres educatius de la ciutat. Participaren com a ponents Pepa Ribes, Carles Mulet, Teresa Ballester, Rosa Seser, Xaro Cabrera, Emili Casanova, Joan Ivars, Toni Prats i Tomàs Llopis

10 A la sessió inaugural participaren, com a ponents, Carles Mulet i M. Carmen Agulló.

11 Maria Lacueva, Vicent Simbor o Ferran Carbó, a tall d'exemple.

12 Encarna Sant-Celoni i Verger: *Eròtiques i despentinades. Un recorregut de cent anys per la poesia catalana amb veu de dona*. Tarragona, Arola, 2008.

13 Pàgina d'escriptors de l'AELC.

14 Un projecte de la Xarxa d'Universitats Lluís Vives.

15 Jaume Ginestar, Lluís el Sifoner, Ina Martí...

16 Com *Maria Ibars: mestra i dona* de l'Ajuntament de

Amb tot açò, des de la celebració del centenari la figura de Maria Ibars no ha fet més que confirmar-se com una de les contribucions més coherents i interessants de la seua generació literària. Una aportació literària que, a la vegada, ha anat engrandint la rellevància de *L'ÚLTIM SERF* dins el conjunt de l'obra creativa ibarsiana. Ja des de l'inici els estudiosos de Maria Ibars hem anat destacant algunes característiques concretes d'aquesta novel·la: una novel·la coral, farcida d'una gran diversitat de personatges populars, de vegades gairebé anònims, sovint animalitzats, fosos en el personatge col·lectiu que simbolitza el magatzem.

Una novel·la social que descriu de manera ben detallada l'època de canvi de la societat tradicional, que gira al voltant del camp, a un nou model civilitzatori que representa la ciutat (indústria, comerç, progrés...) a Dénia i la seua comarca. Però, a la vegada, una novel·la humaníssima, narrada des d'una mirada escèptica respecte de la «condició humana».

Una novel·la escrita amb una llengua d'una gran vivesa que es manifesta sovint cedint la paraula, en monòlegs i diàlegs, als mateixos personatges.

En definitiva, una novel·la construïda fragmentàriament, com un puzzle o enfilall de nines russes, a partir d'una varietat d'històries secundàries embastades a la manera del «mètode del contista».¹⁷ El resultat constitueix un entramat

la Font de la Figuera i *Anna Maria Ibars (1892-1965)* a *Valentes*, sèrie documental d'A Punt tv.

17 Alan Yates (1975): *Una generació sense novel·la?*, Barcelona, Ed. 62.

particularment complex, que conforma el retaule degudament acolorit d'una col·lectivitat i una època en un moment de crisi i canvi social accelerat.

Resulta cridaner que *L'ÚLTIM SERF*, que ha acabat sent la novel·la més valorada i representativa de Maria Ibars, també va ser la que va tenir més dificultats per ser publicada, fins al punt de veure la llum poc després de la mort de l'autora, i que no va tenir pràcticament cap ressò promocional ni crític comparable, per exemple, amb el rebut per *Vides planes*. Com ja s'ha dit, el fet de ser definida com a novel·la «social», narrar un tema tan delicat com el naixement de la lluita de classes a Dénia —amb els probables entrebancs amb la censura que això va poder representar¹⁸—, a més del fet de contenir, en clau més o menys crítica, referències acostades a la seua vida personal o a persones concretes de la ciutat, poden ser a la base

18 Maria Lacueva a *Elles prenen la paraula. Recuperaçió crítica i transmissió a les aules de les escriptores valencianes de postguerra: una perspectiva des de l'educació literària* (<https://producciocientifica.uv.es/documentos/5eb09cce-299952764111fda2>) va fer un acostament inicial a la qüestió dels possibles entrebancs relacionats amb la censura (on també cal considerar l'autocensura); hi diu: «L'informe, de nou a càrrec del censor don 26, és a dir F. Aguirre, denota una lectura prou lliure de la temàtica de l'obra, sobretot pel que fa a la interpretació de la classe treballadora durant el franquisme.» La qüestió té a veure indubtablement amb el darrer capítol de la novel·la (XX. Enllà), tan singular que no pot deixar de considerar-se com un afegit de to divergent amb el conjunt de l'obra, com ja va detectar Tomàs Llopis, i després ha merescut enfocaments diferents per part de V. Simbor i C. Mulet. El primer esborrany del 1935, trobat ara, sembla que no conté aquest capítol. Potser ens trobem, finalment, amb la possibilitat d'abordar tot aquest tema amb més profunditat i documentació.

dels temors i cauteles que incidien negativament en la publicació. La troballa, en aquests darrers anys, d'un conjunt de materials de primera mà de la pròpia escriptora permetran, si finalment s'arriba a un acord sobre la seua custòdia i consulta, abordar amb més documentació i coneixements aquestes qüestions, com també ho farà sobre el conjunt de l'obra ibarsiana.

Era ja ben sabut i valorat el fet que *L'ÚLTIM SERF* incorporava a dins la seua trama fragmentària, calidoscòpica, moltes petites narracions publicades en els inicis literaris de l'autora als anys trenta; ara, una primera inspecció ocular del contingut d'aquests escrits ibarsans, coneguts de fa poc, ens ha aportat la novetat de l'existència d'un lligall, datat en 1935, que porta ja el títol de *L'últim serf*, i que suposem que segurament es tracta d'una primera versió de la novel·la. Des de sempre hem considerat aquell afany de Maria Ibars per bastir un univers creatiu totalitzador, que englobés tota la seua obra —que ella va subtitular amb el lema «A l'ombra del Montgó»— com un dels ingredients més interessants de la seua creació; aquestes darreres perspectives mostren ara que *L'ÚLTIM SERF*, que clou el seu recorregut com a escriptora, hi era també a l'inici, de manera que es pot considerar la clau de volta del seu univers literari.

Ara, quan han passat trenta anys d'aquella primera edició del Magnànim i l'Acadèmia Valenciana de la Llengua ha decidit declarar l'any 2024 Any Maria Ibars, l'encertada decisió de reeditar *L'ÚLTIM SERF* com a obra de referència, per tal de donar a l'escriptora la difusió que es mereix, suposa una oportunitat d'or perquè es revife arreu

del país l'interés per l'escriptora de Dénia i es faça l'empenta decisiva per situar-la al lloc que li correspon dins la literatura valenciana de segle xx. Esperem que molts senten el desig de tornar-hi a aquella Dénia immersa en un moment de crisi socioeconòmica i de canvi civilitzatori i que, per a les generacions més joves desperte l'interés per endinsar-se en tot aquell gavadal de fets ocorreguts cent anys abans de la seua naixença. En definitiva, que totes aquelles històries relatades amb tanta mestria com empatia i que encara ens esperen entre les planes de la novel·la ens porten a tots, amb paraules de la mateixa escriptora, «aires del passat i enlairant una polseta cordial per als no jóvens ja i flaires de l'ahir desconegut per als que encara ho són».

Carles Mulet, 2024

L'últim serf

Este llibre no és història. No és biografia. Sols és una novel·la. Tot allò que es diu en ell, separatament, res no és veritat ni fidel; ni el temps, ni els assumptes, ni l'element humà, ni les circumstàncies. El conjunt pot ser una època.

Este llibre ha estat dictat pel subconscient que servava un barrejat de totes aquelles coses esmentades i que han estat arranjades i arredonides amb llibertat novel·lesca.

Són més de mig segle de coses potser mal vistes, mal oïdes, mal contades, mal compreses, i ara... ¿mal recontades?

Com siga, ací queden portant-nos aires del passat i enlairant una polseta cordial per als no jóvens ja i flaires de l'ahir desconegut per als que encara ho són.

MARIA IBARS I IBARS

Batiste es quedà aclapat en rebre l'ordre tan breu com irrefutable, tallant, portada a hora horà per l'ordenança del despatx del principal: «Esta nit es fa quart». Això era. Fer quart i avisar-ho a l'hora d'eixir, quan ell ja acariciava el cordell de la campana que amb tremolins sonors faria parar tot l'abatoll fabril, quan en l'esperit de tots els serfs del treball passava el descabdellament d'un propòsit per a les hores lliures; d'allò que farien quan el ressò tremolós colpejara les oïdes i entrara pels coscos en sensació alliberadora. Havien d'eixir a les sis i, fins l'hora de sopar, cadascú tenia pres el temps. S'enfilarien uns en l'hora plaent pels cafetins i tavernes, anirien altres pel carrer del Marqués de Campo a trobar-se amb l'estimada i fer el passeig cap al port, deixant que l'eurítmia benefactora de la mar esborrara el cansament i els omplira de nous optimismes; s'aplegarien aquells al camp on encara estiuava la família; volarien estos a complir en la rotureta pròpia algun treball ja amanit o mitjançat per dies enrere. El mateix Batiste, l'encarregat, volia anar a penes fora vila, on tenia una horteta, per vore com anaven les faenes que havia encomanat a altri. Fer quart significava treballar els que anaven ajustats un temps equivalent a la quarta part de la jornada obrera que era de sis a sis, junyir-se a la vinguda del dia i deixar el jou a l'hora vespral, descomptant de huit a huit i mitja per esmorzar i de

dotze a una per dinar. Volia dir que fins a les huit o vora la mitja no deixarien la faena.

Una protesta li pujà als llavis i li contragué dèbilment el semblant, pacífic de costum; però ¿qui era ell per a protestar? Refent-se, digué a l'ordenança:

—Està bé.

I no haguera protestat per temperament, no; és que li repugnava retindre de sobte aquella gentada; molts no tindrien amb què pegar un mosset; del recapte no els quedaria ni per a reparar-se de moment; anar a comprar de pressa fiambres era desnivellar el pressupost diari amb despeses imprevistes... I havien de seguir treballant.

De l'estall es giraven sovint cap a la campana amb el desfici que dona un costum adquirit i omplien la gran navada amb la sorollosa intranquil·litat del bestiar que coneix que se li retarda l'hora de la dula; de la nau de més enllà, on l'estrepitosa màquina classificadora seguia movent les mandíbules garbelladores amb envestides de fera encadenada, guaitava algun desficiós per assabentar-se del cas; l'ànima bruna de l'indret de la fabricació dels claus, el Negret, mirava el rebedor fent carreretes a l'arc per on es vea de raspalló, desitjós de sorprendre la fi i parar els volants passant-los la mà com acariciaria un gat familiar; de la cambra de l'ametló una veu forta preguntava, per la trapa, què ocorria, i l'emperadora en el celler trea el braç per la bocana i fea igual pregunta; igualment les encaixonadores entretenien l'últim grapat de pansa entre els dits perquè no volien començar un altre caixó que no podrien deixar sense omplir, i les «agületes» que treballen en la raspa ja s'havien llevat els davantals i agraven els llocs.

Ni va tocar la campana ni va parar l'activitat en el treball. L'encarregat ja s'havia fet els raonaments que al seu endins acabaven per donar sempre la raó a l'amo; ja podia transmetre l'ordre als altres amb to segur. L'estall que anara eixint; els altres feen quart. I com una explicació de força afegia:

—Ha vingut un «muntriol»; ens demanen més càrrec i l'hem de tindre preparat.

El manament prengué cos i volà per totes les navades: als servidors de les màquines triadores, als esclaus dels motors, als empresonats en les cambres, als reclosos pels cellers...

—El «muntriol»!

Hom no sabia amb exactitud què era un «muntriol». Potser el primer vapor que impressionara allí fortament per les seues dimensions duguera el nom «Montreal» o tal vegada procedira d'esta ciutat americana. Per als magatzems significava una embarcació gran, mai prou farta de càrrec, que després d'una nodrida escala per altres ports s'enquadraria front a la bocana del de Dénia barbant-lo amb la gallardia policromada d'una silueta colossal, i s'engolia tot el carregament de cada magatzem encara que l'esperaren de gom a gom, veent-se'l continuar tan lleuger i gentil que era promesa i esperança dels que en ell confiaven.

—És més gran que el carrer de la Mar —ponderaven alguns.

—Un vapor així no pot anar a pic —aventuraven altres.

L'estall anava eixint per les diverses portals amb bonior d'abelles en escarot, tota una escala d'edats, de velles i pàrvules. Unes jóvens s'atansaren al rebedor on rebullia el tio Batiste per fer moure a tots, i li demanaren:

—Voldríem fer el quart, encaixar...

Feu l'encarregat unes indicacions monosil·làbiques, més bé senyalant amb l'índex que pronunciant paraules, i amb rapidesa s'estengueren unes llarguíssimes estores fent carrer amb altres, s'arregleraren les dones espaiades i els bracers acudiren a servir les caixes i els cabassets plens del selecte ja pesat que els havien de col·locar dins i que baixaven tot seguit per les trapes.

Les llums de gas flamejaren en els braços de ferro en forma de T inversa que hi havia pel voltant de la nau central quedant penombrós l'entremig.

Pels abandonats triadors encara es bellugava algun que altre embalum fent grapadets de pansa, aferrats al lloc com pegellides a la roca i fent renegar al tio Batiste, que pensava térbol d'aquell aïllament entossudit i cridava manant que les feren anar.

—«Garules» seran. Eixa pesta ve més presa de l'avarícia del treball que està per l'aigua l'esponja en la mar. La nit sencera se la passarien ací si callàrem i soparien amb panses. Si els donaren llibertat no caldrien «muntriols». La panxeta d'elles n'encaixaria prou —remugava el treballador que anava a tirar-les—. Ja traurien la panxa del mal any.

Les ombres miraven desafiants i atrevides al bracer. Ja sabien què calia; i xafant sense soroll les esmolades espardenyes de fabricació casolana anaren a l'encarregat. La veu dolceta d'astúcia i humilitat pregava:

—Deixe-nos triar pansa mentre vetlen. Tenim tanta falta de guanyar i tants deutes que pagar... Tot ha d'eixir de la temporada...

Temia l'home apiadar-se i, per deseixir-se'n, parlà aspre fent camí cap a una navada:

—Si quan jo dic que dormiríeu ací... A casa, a casa. Algun drap haureu de llavar. Ara encendríem llums per a vosaltres. Bo fora.

Les dones, ja reprimides, es redreçaren com redó que sura una altra vegada perquè desapareix la pressió que l'afonava.

—No; no necessitem llum. Ens acostarem a l'última taula, a l'últim lloquet; allí arriba la llum de les encaixadores...

—A casa. A casa... No deixarien res a vida —cridà enèrgicament Batiste.

Per ell les haguera deixades treballar; però tremolava de pensar en l'endemà amb tot l'embroll de pansa robada a altres cabassos i raspa amuntegada a altres llocs d'on hagueren tret la granulla que condix més.

L'entrada del cap en la navada de les màquines posà un breu astorament en tots. El que abocava cabassos a la màquina i el que li'ls amania es repartien un rosegó de pa i un péntol de pebrera en salmorra acavallats en els travessers que els sostenien i la màquina, sense res que garbellar, donava cops falsos. El que retirava els cabassos plens estava trencant-se unes ametles que li havien sobrat del recapte i la pansa vessada del cabàs en caramull li tapava els peus. L'astorament fon per esmenar el descuit. No volgué adonar-se'n l'encarregat i en ser normal el soroll de la màquina entrà pels motors. El Negret, una sargantana recoberta d'humanitat, li topetà entrant fortament del carrer, d'on duia un fardellet. Era l'únic xic d'aquell departament i un manyà que vivia prop l'envià a sa casa per berena que es repartirien.

No podia ocórrer menys. Com anaven a treballar tantes hores sense prendre força? Batiste

patia de tot allò i li remordia sense reparar que ell era, sol, el que no havia perdut l'esme del seu quefer.

Un colp de campana el cridava des de la part gran. De l'arc que les separava es veia la recta figura del principal en el rebedor, mig esborrada per les ombres. Traent força del cansament de tan llarga jornada en temporada tan moguda, feu una viva carrereta vers la reposada persona que d'un racó qualsevol ho omplia tot amb la seua autoritat.

—On estaves, Batiste? No et deixes esta gent. Entren xicons a dur-los paquetets i quan ixen furten pansa. No treballava ningú quan jo he baixat de la cambra de l'ametló. Allí totes les dones s'amagaven coses pel davantal i rosegaven. He vist trossos de rotllo i per mesclar prendrien ametles.

L'accent estranger, barrejant totes les parles espanyoles, era pastós, amb repentines energies i defalliments marcats, com estopa que s'inflama de tret en tret. En Jordi Baltimore era anomenat «el Maltés».

—Mire, senyor. Jo crec que convé més fer la vetlada en regla: avisant-los amb temps, deixant-los sopar. No podem oblidar que mengem mal, de gelat. A estes hores estan desmaiats i es procuren allò que poden.

—No, no; és que són desagraïts. Ja saben que jo treballo tant perquè tinguen bona temporada. Vigila que no facen una altra cosa. Mira ara que ordenat treballen.

Les pupil·les botadores i dominants passejaven l'indret fent càlculs del rendiment que podria donar aquella ordenació.